

ÜNİTE5: Fordizm ve Post-Fordizm: Endüstri Devrimi ve Endüstriyel Kapitalizm

Tarihsel sürece bakıldığında ise **18. yüzyıl** öncesinde tarıma dayalı bir üretim ve tüketim yapısının var olduğunu ve bu yapının uzun yıllar devam ettiğini görmekteyiz. **18. yüzyıldan** itibaren tarım toplumunun yerini endüstri toplumu almıştır. Endüstriyel üretim ve tüketim yapısı ile tarımsal üretim ve tüketim yapısı birçok noktada birbirinden ayrılmaktadır. Özellikle üretim sürecinde kullanılan teknoloji, işgücünün niteliği, işbölümü ve uzmanlaşma ve bu süreçte ortaya çıkan sosyal ve ekonomik kurumsal yapı çok farklı bir toplumsal düzeni karşımıza çıkarmaktadır. Endüstri toplumu endüstriyel kapitalizm olarak da tanımlanmaktadır.

Endüstri devrimi, toplumsal ve ekonomik yaşamı şu yönlerden etkilemiştir: **1.** Tarımsal üretim yerini endüstriyel üretime bırakmıştır. **2.** İş bölümü ve uzmanlaşma artmıştır. **3.** Endüstrileşme ile birlikte kırsal kesimlerden kentlere doğru yoğun bir göç yaşanmıştır. **4.** Emek yoğun üretimden teknoloji yoğun üretime geçilmiştir. **5.** Üretim miktarlarında çok büyük artışlar olmuştur. **6.** İşçi sınıfı ve burjuvazi yeni toplumsal sınıflar olarak ortaya çıkmıştır. **7.** Üretim ve tüketim süreçleri küreselleşmiştir.

Fordizm: Genel olarak Amerika’da Henry Ford tarafından geliştirilen ve daha çok endüstriyel kapitalizmin üretim sürecinde uygulanan ilkeleri tanımlamada kullanılan bir kavramdır.

Henry Ford: Otomobil firması Ford’un ve seri üretime dayalı olarak tasarlanan yürüyen bant sisteminin kurucusudur. Fordizm en kısa ve özlü tanımıyla, endüstriyel kapitalizmin kitlesel üretime ve kitlesel tüketime dayalı bir örgütlenme modelidir. Kitlesel üretim ve kitlesel tüketim olgusu kendiliğinden oluşan bir yapı değildir. Güçlü bir piyasa düzenlemesi, etkili sosyal politika uygulamaları, uygun bir teknolojik donanım, verimli bir işgücü ve de denetim ile kontrol odaklı bilimsel yönetim ilkeleri fordizmin olmazsa olmaz unsurlarıdır.

Fordist üretim sisteminin genel özellikleri:

a) Üretim standartlaştırılması: Fordizm standart üretime dayanmaktadır. Standart üretim tek veya sınırlı farklılıklara sahip bir ürünün çok sayıda üretilmesi demektir.

b) Otomasyon yolu ile kitlesel üretim yapılması: Fordist üretim sisteminin en önemli amaçlarından biri ise üretim sürecinde maliyeti en aza indirmek ve işletmeye istikrarlı bir kârlılık kazandırmaktır. Bunun için üretim sürecinde özel amaçlı makinelerin ve teçhizatların kullanıldığı otomasyonun sağlanması gerekmektedir.

c) Sosyal refah devletinin düzenleyici ve kontrol edici rolü: Büyük ölçekli standart üretim sistemi ancak piyasadaki istikrarlı bir kitlesel talebin yaratılması ile beslenebilir. Piyasalarda istenen kitlesel talebin yaratılması da ancak sosyal refah devletinin etkin bir şekilde gelir dağılımını düzenlediği ve makro ekonomik dengeleri kurmaya çalıştığı **‘Keynesyen’** politikalarla mümkündür.

d) Üretimde merkezi örgütlenme ve Taylorist yönetim anlayışı: Fordist üretim örgütlenmesi merkeziyetçi bir yönetim anlayışına dayanır. Yani kararlar merkezi birimler tarafından alınmakta ve daha sonra da işletme içinde tepeden aşağıya doğru uygulanmaktadır. Üretim sürecinde ise çalışanların çok sıkı denetlendiği **“bilimsel yönetim anlayışı”** yani Taylorizmin ilkeleri uygulanmaktadır. **Taylorizm**, **1.** üretim sürecinin basitleştirilmesi, **2.** kafa veya zihinsel emeğin üretimden alınarak planlama düzeyinde merkezileştirilmesi, **3.** işçinin yapacağı işin her aşamasının yönetimce planlanarak işçiye direktifler biçiminde iletilmesidir. Burada esas hedef işletme içi verimliliği ve karlılığı artırmak olduğu için üretim sürecinde kontrolün tümü yönetime geçmekte ve işçilerin yapacağı bütün işler en ince ayrıntısına kadar önceden belirlenmektedir.

e. Kitlesel işgücünün büyük ölçekli işletmelerde yoğunlaşması: Fordizm kitlesel işgücü kullanımına dayalı bir üretim organizasyon biçimidir.

Fordist Kriz ve Post-Fordizmin Yükselişi: 1970'li yıllarla birlikte fordist üretim sisteminin daha çok yaygın olarak uygulandığı gelişmiş kapitalist ülkelerde kitlesel üretimin iç ve dış pazarlarda meydana gelen ani talep değişikliklerine yanıt veremediği ve sistemin kendi içinde hızlı bir şekilde tıkanmaya doğru gittiği öne sürülmektedir.

Fordist krizi ve buna bağlı olarak post-fordist koşulları ortaya çıkaran başlıca nedenler, **a. Taleplerde farklılaşma:** 1970'li yıllar ile birlikte kitlesel talepte bir daralma yaşanmasının fordist sisteme en büyük darbelerden birini vurduğu belirtilmektedir. **b. Üretimde farklılaşma:** Taleplerde ortaya çıkan farklılaşma ister istemez üretimde de bir farklılaşmayı gerekli kılmaktadır. **c. Esnek üretim:** Günümüz piyasa koşullarında taleplerde bir farklılaşma işletmeler açısından yalnızca üretimde bir farklılaşmayı değil aynı zamanda istihdam edilen işgücü ve kullanılan teknolojinin de esnek üretime uyumlu hâle getirilmesini zorunlu kılmaktadır. **d. Küçük ölçekli üretim:** Fordizm standart ürünlerin büyük ölçekli işletmelerde kitlesel olarak üretildiği bir üretim yapısına dayalıdır. Post-fordizm ise piyasaya göre değişebilen daha küçük çaplı esnek üretimin yine daha küçük esnek işletmelerde yapıldığı bir üretim yapısına dayalıdır. **Fason üretim,** iki firma arasında belli bir ürünün tedarik edilmesine yönelik olarak yapılan bir anlaşma türüdür. **e. Üretim sürecinde yetkilendirme ve yatay işbölümü:** Esnek üretim karar verme sürecinde çalışanların daha aktif bir katılımına dayanmaktadır. Bu nedenle üretim sürecindeki örgütlenme ve işbölümü yatay olmaktadır. **f. İş ve işgücü istihdamı esnekliği:** Fordist anlayıştan farklı olarak çalışanlar, değişen üretim miktarlarına ve ürün çeşitlenmelerine paralel olarak birden fazla işlevi yerine getirebilecek el becerisine sahip olmasını gerekli kılmaktadır. Böylece işçiler işletmenin üretim hedefleri doğrultusunda diğer üretim ünitelerine kaydırılabilmekte ve işgücünden maksimum ölçüde yararlanılması sağlanmış olmaktadır. Atkinson'un geliştirdiği esnek işletme modeline göre, esnek işletmenin temel amacı işgücü kullanımında işletmeye esnekliğin kazandırılmasıdır. Bunun için kullanılan işgücünün işletme açısından önemine ve işgücünün niteliğine göre çalışanların ayırıştırılması gerekmektedir. Buna göre çalışanlar işletmenin amaçları ve işgücü niteliğine göre, **Merkez işçiler** (kalifiye, yüksek ücretle çalışan, iş güvenceleri daha fazla olan çalışanlar), **çevre işçiler** (düşük niteliklere sahip, düşük ücretle ve güvencesi çalışanlar), **yarı çevre işçiler** şeklinde ayrılmaktadır.

Post-Fordist Dönüşüme Yönelik Değerlendirmeler: Fordizmin krize girmesi ve bunun sonucunda post-fordist yapılanmaların ortaya çıkması ile sosyal bilimler literatüründe üç farklı yaklaşımın ön plana çıktığı görülmektedir. Bu teorik tartışmaların **birinci grubunu** post-fordist dönüşümü olumlu bir süreç olarak ele alan **iyimser yaklaşımlar** (Piore ve Sabel), **ikinci grubu** post-fordist dönüşümleri **olumsuz bir süreç** olarak ele alan **kötümser yaklaşımlar** (Aggietta, Pollert), **üçüncü bir grup** ise böylesi bir dönüşümün olduğu fikrine hiç katılmayanlardan oluşan **eleştirelci-şüpheli yaklaşımlar** (Williams ve diğerleri) oluşturmaktadır.

İyimser Yaklaşım: Piore ve Sabel bu yaklaşımın öncülerindendir. Post-fordist dönüşümlerin sosyal ve ekonomik sonuçları açısından son derece iyimserdir. Piore ve Sabel post-fordist koşullara uyum sağlayabilen başta küçük işletmeler olmak üzere sendikaların, işverenlerin ve tüm ülke ekonomilerinin olumlu etkileneceğini öne sürerek, post-fordist dönüşümleri ikinci bir **endüstriyel devrim** olarak nitelemektedirler. Bu nitelemeye göre, ikinci endüstriyel devrimin sihirli anahtarı **esneklik**, aktörleri ise **üst düzey teknoloji kullanan** küçük ve orta boy işletmelerdir. Atkinson'da bu konuda olumlu bir yaklaşıma sahiptir. Atkinson'a göre işletme işgücünün esnek kullanımı sayesinde çalışanlar üzerinde daha rasyonel bir kontrol kurabilmekte ve bu yolla istenilen hedeflere rekabetçi bir ortamda daha kolay ulaşabilmektedir.

Kötümser Yaklaşım: Bu yaklaşımlar genel olarak fordist dönemden post-fordist döneme geçildiği görüşüne katılmaktadırlar. Başlıca temsilcileri **Lipietz, Jessop ve Pollert**'tir. Marksist bir gelenekten gelen **Fransız Düzenleme Okulu** böylesi bir dönüşümün olduğunu kabul etmektedir. Ancak bu okula göre bu dönüşüm daha

çok sermaye lehine olmaktadır. Bu yaklaşıma göre post-fordist dönüşümlerden başta sendikalar olmak üzere tüm çalışanlar olumsuz etkilenecektir. Fransız Düzenleme Okuluna göre fordist kriz aslında bir sermaye birikim rejiminin krizidir. Bu okula göre post-fordist dönüşüm sermaye birikim rejiminin önündeki engellerin aşılması çabalarından başka bir şey değildir. Düzenleme Okuluna göre, fordist krizin aşılabilmesi yeni makroekonomik büyüme rejimine sermaye birikim sürecinin uyumlaştırılması veya sermaye birikiminin yeniden sürekliliğini sağlayabilecek toplumsal ve ekonomik ortamın oluşması ile mümkün olabilmektedir. Fransız Düzenleme Okulu fordizmi ele alırken iki temel dinamiği esas almaktadır; **(1)** birikim rejimi ve **(2)** düzenleme biçimi.

Eleştirel-Şüpheli Yaklaşım: Fordizmden post-fordizme doğru bir dönüşümün olmadığı görüşü daha çok yeni Marksistler Williams ve diğerleri tarafından öne sürülmüştür. Fordist anlayışla çalışan ve kitlesel üretim yapan büyük işletmelerin sanıldığı gibi birkaç ürün üzerinde yoğunlaşmadıklarını, aksine kitlesel üretim yapan işletmelerin üretim çeşitliliğinin sanıldığından çok daha fazla olduğunu öne sürmektedirler. İçinde bulunduğumuz dönüşümleri fordist ve post-fordist kavramlardan daha farklı bir şekilde ele alan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Örneğin **Urry**'e göre dünya kapitalist ekonomileri büyük ölçekli örgütlülük, bütünsellik, toplumsallık, kitlesellik ve eşgüdümlülük biçiminden örgütsüzlüğe, farklılığa, bireyselliğe, değişkenliğe ve ayrılaşmaya doğru değişmektedirler. Aynı süreç **Hall ve Jacques** tarafından da **“yeni zamanlar”** kavramlaştırılması ile açıklanmaktadır.

Genel Değerlendirme: Fordizmden post-fordizme doğru radikal bir dönüşüm olduğunu öne süren yaklaşımlar genellikle fordizmi basit bir bütün olarak ele almışlar ve bunu ekonominin tamamına genellemeye çalışmışlardır. Fordist üretim tekniklerinin esnek üretim teknikleri kadar olmasa da belirli bir esnekliğe sahip olabildiği ve bu yolla ürün bazında belirli bir çeşitliliği gerçekleştirebileceği gözden kaçırılmıştır. Post-Fordist dönemde, esnek işletmedeki çalışanların çok az bir kısmı (merkez işçileri) yeterli bir ücret ve iş güvencesine sahip olabilirken büyük bir kısmı bu haklardan mahrum kalmakta ve çalışanlar arasında çalışma barışı bozulmaktadır.

ÜNİTE 6: Yeni Teknolojiler, Ekonomi ve Toplum: Giriş: Medeniyet ve kültür, sosyo-ekonomik ve politik açılardan toplumlar arasında farklılaşsa da; günümüzde neredeyse yerkürenin tamamını kısıp alan yeni teknolojiler, bir yandan geri dönüşü olmayan bir biçimde toplumlar üzerinde hükümlanlığını ilan ederken, diğer yandan da toplumları giderek daha çok birbirlerine benzeştirmektedir. **Enformasyon** ya da bilişim teknolojileri (**BİT**) olarak adlandırılan bu devrimsel yenilikler sayesinde; sahip oldukları ekonomik sistemler, idare edildikleri yönetim biçimleri veya geçmişten devraldıkları kültürel kodlar her ne olursa olsun, tüm kültürler giderek homojenleşmektedir. **Ritzer**'in iddia ettiği gibi **“toplumun McDonaldlaşması”** gerçekleşmiş midir sorusu tartışılır ama **siber-ağlar** sayesinde toplumun ve ekonominin sanallaşması tartışma götürmeyen tek gerçek haline dönüşmektedir. Yeni teknolojiler ile ekonomi arasındaki etkileşim çifte işlevselliğe sahiptir. Enformasyon teknolojileri, bir yandan ekonomiye **merkeziyetçi** bir karakteristik kazandırırken diğer yandan da ekonomiyi **atomize** etmektedir.

Teknolojik Gelişmelerin Önemi ve Sosyo-Ekonomik Yaşam Üzerindeki Etkileri:

Ünlü düşünür **Jacques Ellul**, alanında hala bir klasik olarak kabul edilen **“The Technological Society”** adlı ünlü eserine “hiçbir sosyal, insani veya manevi gerçek, modern dünyamızda teknoloji gerçeği kadar önemli değildir” sözleriyle başlar. Kitabın önsözünü yazan Columbia Üniversitesi öğretim üyesi **Prof.Dr. Robert K. Merton**'da; artan bir sermaye birikimine yol açmasından dolayı, teknolojinin hayati etkisinin en fazla ekonomide belirgin olduğunu vurgular. Gerçekten de, teknoloji ile ekonomi arasındaki ilişkiselliğin yoğunluğu, ekonominin diğer sistemlerle olan ilişkiselliğinin yoğunluğundan çok daha fazladır. Her şeyden önce, teknolojik yeniliklerin pratiğe aktarıldığı ve fiilen hayat bulduğu öncelikli alan ekonomidir. Teknolojinin gündelik yaşam ve toplum üzerine etkisi, ancak ekonomik süreçlerle ortaklığı sonrasında **-politik ve kültürel**

çevre gibi- diğer alanlara yansır. Bu noktada ekonomi, teknolojik yeniliğin taşıyıcısı, geliştiricisi ve yaygınlaştırıcısı olma gibi temel rolleri üstlenir. Bu karşılıklı ve döngüsellik içeren ilişkisellikten dolayı, teknolojik unsurlar öncelikle ekonomik bir öge olarak kabul edilmiştir. Kuramsal olarak ele alındığında; ekonominin temel amacı, sınırsız insan ihtiyaçlarının sınırlı kaynaklarla karşılanmasıdır. Ancak kıt ekonomik kaynaklar nedeniyle bu amacın gerçekleşmesi, sadece üretim ve verimlilik artışına neden olacak faktörlerle mümkündür. Bu faktörlerin başlıcası da; hem ülkeler hem şirketler hem de girişimciler için teknolojik gelişmeler olmuştur.

Teknolojik gelişme olgusu farklı teorisyenler tarafından ele alınmış ve bu teorisyenlerce teknolojik gelişmelerin sosyoekonomik düzeni ne oranda etkiledikleri tartışma konusu olmuştur. **Schumpeter**, kapitalist sistemin işleyiş dinamiklerini ortaya çıkarmak amacıyla, ekonomik gelişmenin büyük ölçekli bir analizini yapmış ve bu işleyiş içinde teknolojik yenilikleri merkezi bir konuma yerleştirmiştir. O, kapitalist ekonomide yeniliklerin, rekabetçi üstünlüğün en başında yer aldığını belirtmiş ve teknolojik gelişmenin kalkınma süreçlerine olan etkisine vurgu yapmıştır. **Schumpeter**, sağlıklı bir ekonominin durağan olmaması gerektiğini ve sürekli olarak teknolojik yeniliklerle rahatsız edilmesinin zorunluluğunu vurgulamıştır.

Marx, bilimsel icatlar ile teknolojik uygulamalar arasında giderek sistematikleşen bir ilişkiselliğin kurulmaya başlandığını, güç ile servetin buna bağımlı hale geldiğini ve teknolojinin hem kurtarıcı hem de tahakkümcü bir potansiyeli ifade ettiğini belirtir.

Daniel Bell ise teknolojik gelişmeler ile toplumsal değişim ve dönüşümü arasındaki ilişki üzerinde durmuştur.

Teknolojik Gelişmelerin Önemi Ve Sosyo-Ekonomik Yaşam Üzerindeki Etkileri: Teknolojik yenilik, sürekliliği olmayan ve mevcut teknolojilerden kopuşu ifade eden, nitel ve radikal bir değişikliktir. Bilim ve teknolojiyi, ekonomik ve toplumsal faydaya dönüştürebilme becerisi, **yenilikçilik** ve **inovasyon** gibi kavramlarla ifade edilmektedir. Buna paralel olarak, teknoloji temelli olarak inovasyonu belirlemede aşağıda verilen bazı kriterler söz konusudur. **1-** Araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) harcamalarının GSMH'ye oranı, **2-** Ar-Ge hizmetlerinde çalışan bilim adamı ve mühendis sayısı, **3-** Patent sayısı, **4-** Bilimsel yayın sayısı, **5-** Bilgisayar, internet ve iletişim araçlarından yararlananların sayısı, **6-** Toplam ihracat içinde ileri teknoloji ürünlerinin oranı. Kısacası, teknolojinin ve teknolojik gelişmelerin toplumsal değişimler üzerindeki etkisi, öncelikle ekonomik refahı artırmak ve ardından da mevcut kültürü dönüştürmek suretiyle gerçekleşir.

Teknolojiyi, Sanayi Toplumu ve Kapitalizm Bağlamında Analiz Eden Klasik Kuramlar: Teknoloji, verimlilik ve üretkenlik gibi hedefleri izleme amacındaki kararlar ile süreçlerin sonucu olarak yayılım göstermektedir. Bununla bağlantılı biçimde gerek günümüzdeki gerekse sanayi toplumundaki gelişimini, gündelik yaşamın tüm alanlarını kapsayacak şekilde devam ettirmiştir. Bu anlamda, toplumsal yaşamın kaçınılmaz bir boyutu haline gelen **teknoloji**, sosyo-ekonomik analiz biçimlerini gerektirir. Teknoloji, bir yandan asıl işlevselliğini **sınai kapitalizm** içinde elde ederken, diğer yandan da sanayi toplumunun yeni mekanizmalarını oluşturmak üzere kurduğu bilgi sistemleri yoluyla **“epistemolojik iktidarı”** oluşturmuştur. Bireylere bilgi nesnesi olarak yaklaşan bu iktidar, özellikle ekonomik alana yönelik olarak, bireyler hakkında her türlü bilgiyi elde etme peşine düşer.

Çalışma Yaşamı ve Teknoloji: Anlaşılabacağı üzere, teknolojiyle birlikte hem sosyo-ekonomik hem de siyasal alanlarda büyük bir dönüşüm yaşanmış ve bu da kapitalist toplumun mabedi olan fabrikalarda ortaya çıkmıştır. Buhar makinesinin keşfiyle harekete geçen ve kısa sürede dokuma sanayinden başlayarak tüm sanayi kollarını egemenliği altına alan makinelere imparatorluğu sayesinde, çalışma yaşamı tümüyle fabrikalara kaymıştır. Böylece fabrika sisteminin gelişimi, ücretli emeği disipline etmek için yeni siyasi tekniklerin ortaya çıkması ile mümkün olmuştur. Bu öylesine köklü bir değişime yol açmıştır ki, teknolojiye ve makineye bağımlılık bir tapınma şeklinde tüm uygarlığı etkisi altına almıştır.

Newton evreni makine düzeniyle işleyen dev bir saate benzetmiştir. **La Mettrie**, 1748'deki eserinde “insanın bir makine olduğunu” ileri sürmüştür. **Adam Smith**, “ekonomi bir sistemdir ve sistemler birçok bakımdan makineye benzerler” tanımlamasını yapmıştır. **James Madison**, anayasayı büyük bir saate benzetmiş ve onunçesitli **“fren ve dengelerden”** oluştuğundan söz etmiştir. **Jefferson**’ın **“devlet mekanizması”** tanımı ise, daha sonraları çok kullanılacak bir terim haline gelmiştir. On dokuzuncu yüzyıl İngiltere’inde **Lord Cromer**, siyasi alandaki planlarından bahsederken “makinenin çeşitli parçalarının uyumlu bir şekilde çalışmasını sağlayacak” özellikteki bir hükümete vurgu yapmıştır. **Lenin**, devleti “işçileri baskı altında tutmak için kapitalistlerin kullandığı bir makine” olarak betimlemiştir. **Troçky** ise, “burjuva sosyal mekanizmasının çarklarından, vidalarından” bahsederek, partiyi bir **“aygıt”** olarak nitelemiştir. Modern sosyoloji içinde ise **Weber**, bürokrasiyi düzenli olarak çalışan bir makineye benzeterek, buradaki emir-komuta zincirini makine çarklarının işlevleri olarak görmüştür.

Teknolojik Gelişmelerin Zaman ve Mekân Anlayışlarını Dönüştürmesi: Teknolojik gelişmeler zaman ve mekân anlayışında da büyük bir dönüşüme neden olmuştur. Bunlardan başlıcası, günlük yaşamdaki alışkanlık ile rutinlerde görülen değişiklik. Ev ile işyerinin ayrışmasına bağlı olarak, fabrika içi yaşam ile özel yaşam da birbirinden kopmuş; çalışanların gündelik yaşantılarındaki zaman dilimi, teknolojik gelişmelere bağlı olarak **‘zaman-mekân ilişkileri’** bağlamında yeniden düzenlenmiştir. Artık teknolojinin egemenliğindeki çalışma yaşamında metalaşmış zaman anlayışına göre hesaplanmaya başlayan **“iş günü”**, çalışanlar ve çalışma yaşamı açısından temel bir önem arz etmeye başlamış; böylece iki karşıt zaman bilinci belirerek, çalışma zamanı ile çalışanın kendine ayırdığı dinlenme süreleri arasında bölünme yaşanmıştır. Bu da, çalışma yaşamı ile gündelik alışkanlıklarda keskin bir karşıtlık ortaya çıkmıştır. Çalışma yaşamında teknolojik gelişmelerin yol açtığı bir diğer önemli etken, mekânsal düzenlemeler olmuştur. Sanayinin gelişimiyle birlikte, kırsal kesimlerde yaşayanlar yoğun şekilde bu bölgelerden büyük kentlere göç etmişlerdir. Bu merkezileşmenin, işlevsel açıdan en karakteristik biçimine yine fabrikalarda rastlanmaktadır.

Teknolojinin Yol Açtığı Verimlilik Patlaması: Çalışma yaşamındaki genişlemenin devrimsel bir önem kazandığı sınıf kapitalizmi içinde, işbölümü tümüyle toplumsal bir güce ulaşır. İşbölümünde görülen karşılıklı ekonomik bağımlılık, kapitalist toplumların bütünleşmesinin temel özelliklerindendir. Bu gerçeği ilk fark edenlerden **Adam Smith**, üretici emek gücündeki en önemli gelişmenin işbölümü sayesinde sağlandığını ortaya koymuştur. Bilinen örnek olayında da gösterdiği gibi, iğne üretiminde tüm işlemleri tek başına yapan eski üretim sistemindeki bir çalışan, günde tek başına en fazla yirmi iğne üretebilmekteydi. Sanayi üretimindeki teknolojiye dayalı işbölümü, uzmanlaşma ve eşgüdüm ilkeleri doğrultusunda üretimde bulunan on çalışan ise, on sekiz farklı işlemde bir ya da birkaçını yaparak günde 48 bin iğne üretebilmektedir. Teknoloji temelli sisteme yönelik karakteristik örneklerden bir diğeri de, **Henry Ford**’un **“TModeli”** arabalarıdır. Ancak buradaki teknolojik çeşitlenme ve yoğunlaşma sonrasında, bir arabanın üretimi için 18 değil tam 7 bin 882 farklı aşama gerekmektedir. Bu aşamalarda, çalışmanın aksamadan gerçekleşmesi ve işlerin **montaj bandı** üzerinde birbirine bağlı oluşu, teknoloji ile çalışanlar arasında çok katı nitelikte bir eşgüdümü gerektirmektedir. Bir çalışanın üretimin sadece tek bir aşamasını aksatması, montaj bandı üzerindeki tüm aşamalarda tıkanma ve gecikmelere yol açacaktır. Önceki dönemlerde o kadar önemli olmayan zaman unsuru, teknoloji sayesinde fabrika üretiminde olmazsa olmaz bir zorunluluk haline gelmiştir.

Sanayi Toplumunun Krizi ve Enformasyon Topluma Geçiş: Sosyal devlet anlayışına dayalı refah politikalarının çalışma yaşamında egemen olmasından dolayı emek tarihinin altın yılları olarak kabul edilen dönem, **1974** petrol krizi sonrasında ciddi bir krizle karşı karşıya kalmıştır. **Kitle üretimi merkezli** olarak imalat sektörüne dayanan ve mavi yakalı işlerle karakterize olan sanayi toplumu; karşı karşıya kaldığı bu krizle baş etmekte yetersiz kalmış ve çoğu kuramcılara göre -ileri derecede gelişmiş ülkelerde- yerini **“enformasyon toplumu”**, **“bilgi toplumu”** ya da **“yeni ekonomi”** diye bilinen yeni bir sosyo-ekonomik düzene bırakmıştır. Bu etkenlerin başında yüksek teknoloji yer almaktadır. Teknolojik gelişmelerin çeşitliliği ve **“sipariş usulü çalışma”**yı ucuzlatması ya da giderek ucuzlayan teknolojilerin **KOBİ**’lere piyasanın devleri karşısında rekabet

şansı vermesi, bir yandan söz konusu krizi daha da derinleştirirken diğer yandan da yeni dönemin müjdecisi olmuştur. Yeni bilişim teknolojileri sayesinde **inovasyon** sürecinin doğasına ilişkin kavrayışlar da son çeyrek yüzyılda önemli **paradigmatik** değişimlere uğramıştır. **Inovasyon** süreci artık, yeni teknolojik keşiflerden ziyade, hali hazırdaki bilgi kümesinin yeni bileşimlerinden ve yeni işleyiş tarzlarının neden olduğu etkenlerden **sinerjik** şekilde ve sistematik olarak faydalanma yeteneğinin yoğunlaşması olarak kabul edilmektedir.

Enformasyon Teknolojileri ve Yeni Toplumsal Yapıya Yönelik Genel Bir Bakış Açısı: Tarım toplumlarında üretime yönelik stratejik kaynak **toprak ve emek**, sanayi toplumlarında **sermaye ve hammaddeler**, günümüzde ise **enformasyon teknolojileri** ve **teorik bilgidir**. Hammaddelere bağımlı olan sanayi toplumu, üretim açısından makinelere ve insanların koordinasyonuna dayanırken; yeni toplumsal yapı, enformasyon teknolojileri ile bilginin sunduğu imkânlar etrafında örgütlenmektedir. Bu teknolojiler bilgisayar işletim sistemleri, küresel bilgisayar ağları, uydu yayınları ve telekomünikasyon sistemlerinden beslenmektedir.

Diğer bir deyişle, sanayi toplumunda dinamo görevi gören buhar makinesinin yerini, enformasyon toplumunda bilgisayar ve telekomünikasyon sistemleri başta olmak üzere yüksek teknolojiler üstlenmiştir. Teorik bilgi temelli bu ekonomiyi, sanayi ekonomisi ile daha önceki ekonomilerden ayıran temel farklılık, bilginin üretim faktörleri içinde birincil ve en önemli sıraya yerleşerek, bilişim teknolojileri sayesinde üretimde ortaya çıkardığı devrimsel artışlardır. Teorik bilgi ile geleneksel maddi sermaye malları arasında bazı temel farklar bulunmaktadır. Öncelikle, bilginin üretimi fiziksel bir donanım biçiminde ortaya çıkmayıp, genellikle bir tür -patent, tasarım, yazılım, metin, vb. gibi- “**spesifik plan**” şeklinde ya da insanlar ile örgütlere ait düşünsellikler vasıtasıyla ortaya çıkar.

Enformasyon Teknolojilerinin Toplumsal Yaşama Yansıma Süreci: Enformasyon teknolojilerinin ekonomik hayatta işletimlerine imkân tanınması amacıyla, telekomünikasyon alt yapısının ve bunun üzerinde kurulacak enformasyon ağının tartışıldığı çok sayıda toplantı düzenlendi. Dönemin ABD Başkanı **Clinton** ile yardımcısı **Gore**, üretkenliği azalmakta olan ekonominin yeniden düzene sokulabilmesi için dönüm noktası olacak bir dönüşümü hedeflediler ve yoğun çalışmalar başlattılar. Bu çalışmalar, elektronik olarak taşınan enformasyonun optik olarak da taşınmasına imkân sağlamak amacıyla; enformasyonun çok büyük hızlarda işlenmesi, saklanması ve iletilmesi yönünde güvenilir bir optik iletişim ağının mevcut telekomünikasyon altyapısı üzerine kurulması yönündeydi. Çeşitli evrelerden geçen bu çalışmaların sonucu, “**Ulusal Enformasyon Ağı Altyapısı**” olarak bilinmektedir. Ardından Kyoto’da 1994’te düzenlenen “**Dünya Telekomünikasyon Konferansı**”nda, ülkelerin sadece kendileri için Ulusal Enformasyon Ağı Altyapısı oluşturma çabalarının yeterli olmayacağına karar verilerek; posta, telefon ve telgraf altyapısı gibi enformasyon altyapısının da küreselleşmesi gerektiği vurgulandı. Ortak olarak alınan “**Küresel Enformasyon Ağı Altyapısı**” kararı doğrultusunda **1995’de** düzenlenen **G-7** toplantısıyla, Türkiye’nin de üyesi olduğu OECD ülkelerinin, devletlerin öncülüğü ve desteğiyle, özel sektörce kurulması planlanan Küresel Enformasyon Ağı Altyapısı için uygulayacakları politikaların çerçevesi çizildi.

Yeni Teknolojiler, Yeni Toplumsal Yapı ve “Yeni Ekonomi”: Yirminci yüzyılın son çeyreğinde dünya çapında arka arkaya devrimsel gelişmelere yol açan yüksek teknolojiler tarih sahnesine çıkarak, yeni bir ekonomik sistem için gerekli tüm maddi temelleri hazırlamışlardır. Gerçi bilgi ve enformasyon, tüm çağlarda ekonomik büyümenin kritik bileşenlerini oluşturmuşlardır. Bu bağlamda teknolojinin değerlendirilmesi de; toplumun kapasitesini, hayat standartlarını ve bunların yanı sıra ekonomik örgütlenmenin toplumsal biçimlerini belirlemiştir.

Bu dönemde teknoloji, bilgi ve yönetim aşamaları arasında, karşılıklı **bağımlılık ve sinerjinin** belirleyici olduğu döngüsel bir yeni ekonomik sistem ortaya çıkmıştır. Bu döngü, aynı ölçüde büyük örgütsel ve kurumsal değişiklikler de sağlandığında, daha büyük bir üretkenliğe ve verimliliğe yol açacaktır. **Yeni ekonomi** olarak adlandırılan bu sistem, yapısal olarak üç temel etkene dayanmaktadır.

1. Enformasyoneldir; bu yeni ekonomide şirketler, bölgeler ve ülkeler gibi birimler ya da aktörlerin üretkenliği ile rekabet gücü, en yüksek verimliliği sağlayacak şekilde enformasyon üretme, işleme ve uygulama kapasitelerine dayalıdır.

2. Küreseldir; üretim, tüketim ve dolaşım faaliyetlerinin -sermaye, emek, hammadde, yönetim, piyasalar, teknoloji ve enformasyondan oluşan- bileşenleri yanında, kilit faaliyetleri de ya doğrudan doğruya ya da ekonomik aktörler arasındaki bağlantılar ağı üzerinden **küresel ölçekte** örgütlenmiştir.

3. Ağ örgütlenmesine dayalıdır; yeni bir döneme işaret eden tarihsel koşullar içinde hem **üretim** hem de **rekabet**, küresel girişim ağları arasındaki etkileşim ağı üzerinden gerçekleşir.

ÜNİTE 7: Tüketim Toplumu: Giriş: Tüketim toplumu, **18. ve 19. yüzyıllarda** sanayi devrimi ve kapitalizmin gelişmesi sonucu, seri ve standart ürünlerin daha geniş coğrafi alanlardaki pazarlara ulaşma olanağına kavuşması ile oluşmaya başlamıştır demek, yanıltıcı olmaz. Teknoloji başta olmak üzere ticari hayatın gelişmesi ve yaygınlaşması, kentleşme ve sosyal sınıflarının oluşması gibi nedenlerle tüketim, bu yüzyıllardan başlayarak kendini, kültürünü ve toplumunu da geliştiren bir etki yaratmıştır. Yirminci yüzyılda tüketim dünyanın birçok yerinde yaygınlaşmış ve oluşan sosyal sınıfların kendilerine göre özellikler kazanmasını sağlamıştır. Üst sınıfların yaşam biçimleri ve bunların göstergeleri olan tüketim kalıpları, daha aşağıdaki sınıflar tarafından da giderek benimsenmiş ve yaygınlaşmaya başlamıştır. **Veblen** ve **Simmel**'in önerdiği kavram olan süzülme, yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya olduğu kadar çapraz da olabilmekte ve sosyal sınıflar ve kesimlerde her yönde oluşabilmektedir. Bu açıklama, sınıflar arasında bitmez tükenmez bir sosyal yarışın günümüze kadar süregeldiğini göstermektedir. Günümüzde küresel kapitalizmin tüketime olan ihtiyacı sürekli artmakta ve üretimin küreselleşmesi, aynı zamanda tüketimin de küreselleşmesini ve küresel tüketicileri yaratmaktadır.

Tüketim Toplumu Kavramı ve Gelişimi: Son yıllarda üzerinde en çok konuşulan ve yazılan kavramlardan tüketim, tüketim kültürü ve tüketim toplumu, günlük yaşantımızda birbirlerinin yerine sıkça kullanılır hâle gelmiştir. Başta İngiltere'de **I. Elizabeth** dönemindeki, sonraları Fransa ve diğer Avrupa ülkelerindeki **soyluların** sarayda kendilerini fark ettirmek için girdikleri tüketimcilik rekabeti, bu ülkelerde öncelikli olarak tüketimin artmasına ve hiyerarşik bir yapı kazanmaya başlamasına neden olmuştur. İngiltere'de 18. yüzyılda **Endüstri Devrimi** ile tüketim toplumunun doğumu gerçekleşmiştir. Sanayi Devriminin yarattığı kitlesel üretim olanağı ve bunun sonucunda oluşan üretimin mutlaka tüketilmesi gereğinin yarattığı kitlesel tüketim yapısı birçok evrelerden geçerek günümüze gelmiştir. Bu sürecin aşamalarındaki önem sırasının yer değiştirmesini, toplumun yapısal dönüşümünde verilen ağırlığın birinden ötekine geçmesi olarak düşünmek gerekmektedir. Genelde değişimi iki aşamada özetleyen görüşe göre: **1- İnsanın yalnızca tüketici olduğu dönem:** Tarım devrimi öncesinde çok uzun yıllar boyunca sadece tüketerek yaşamıştır. **2- İnsanın hem tüketici hem üretici olduğu dönem:** Bu aşamayı da kendi içinde ayırabiliriz; **a) Tüketiciliğin ağır bastığı tarımsal devrim sonrası dönem, b) Üreticiliğin ağır bastığı sanayi devrimi sonrası dönem, c) Tüketiciliğin ağır bastığı ve şu an içinde yaşadığımız bilgi teknolojisi dönemi.**

Üreticiliğin ağır bastığı dönem sonrasını açıklayan kırılma noktaları olarak yakın tarihimizde iki önemli dönem vardır. Bunlardan **birincisi, I ve II. Dünya Savaşları** sonucunda barış ortamına giren ve tüm kapasitesini toplumların ihtiyaçlarını tatmin edecek üretime ve bu üretimin tüketimine yönelten yeniden yapılanmadır. **İkinci** önemli dönem ise, 1980'lerde başlayan ve günümüze kadar gelen yeni üretim biçimleri ve tüketim tarzlarının oluştuğu, imaj döneminin ve görselliğin öne çıktığı, biçimin özden önemli sayıldığı yılları içerir. Bu durum, ürün ile ilgili üç tür değer olan **mübadele değeri, bağlantı değeri ve kullanım değeri** kavramlarının da değişimine neden olmuştur. Bilindiği gibi mübadele değeri, ürün için belirlenen parasal değeri ifade eder. Kullanım değeri ya da diğer adlarıyla teknik ya da fonksiyonel değer, ürünün nasıl kullanıldığı ile ilgilidir. Bağlantı değeri, tüketicinin ürün ve o ürünün markasıyla birlikte oluşturduğu ve bununla çevresiyle iletişime geçebildiği değerdir.

Tüketicilerin, ürünlere yükledikleri anlamlar ile kendilerini ifade edebilmeleri ve başarılarını, statülerini, grup aidiyetlerini göstermeleri olanaklı hâle gelebilmektedir. Satın alma kararlarında ürünler ve hizmetler, işlevsel olarak bir ihtiyaç tatmin etmenin yanında, soyut özelliklerde ve sembolik olarak kültürel ve sosyal özelliklere göre de tercih edilir hâle gelmiştir. Bireyselliği temsil eden “Kendim için.”, “Buna değerim.”, “Bunu tüketmek hakkım.” türündeki ifadeler ve bunların sembolleri, anlamları, duygusal değerin önemszenmesini ortaya koymaktadır.

Tüketim Toplumunun Özellikleri: Bu özellikleri şöyle sıralayabiliriz: **a.** Öncelikle belirtilmesi gereken özellik, tüketim toplumunun da durağan bir kavram olmadığı, yıllar içinde anlam ve kapsamının değişmekte olduğudur. **b.** Tüketim toplumunun var olabilmesi için öncelikle, tüketicinin piyasa koşullarında, fiyat-mübadele ilişkilerinde, profesyonel yöneticilerin yönetiminde sunulması ve tüketiciler tarafından tüketilme isteği ve tüketim yeteneği gerçekleştirilmesi gerekir. **c.** Tüketim toplumu, tüketim kültürü ve tüketim eylemleri ile bağlantılı bir kültürü anlattığından, “Her toplumun her dönemde tüketim kültürü vardır.” denilebilir. **d.** Tüketim toplumunu oluşturan önemli ekonomik faktörler arasında kalite üretiminin ve verimliliğin artması sonucu artan boş zaman ve tüketim gösterilebilir. Endüstriyel kapitalizmin oluşmasında **Max Weber**, **F. Taylor** ve **Henry Ford**’un düşünceleri ve açıklamaları bu konularda önemli katkılarda bulunmuştur. **e.** Tüketmek için çalışmak ve üretmek gerekmede ve böylece satın alabilecek ürün ve hizmetleri bulabilmek olanaklı olabilmektedir.

Tüketim toplumlarının bu temel özelliklerinin yanında, tüketim ve bununla bağlantılı değerlerin, tutumların ve davranışların oluşmasında vazgeçilemez unsurlar vardır. Bu unsurların başlıcaları şunlardır: **Alışveriş Merkezleri (AVM’ler):** Alışveriş merkezleri, doğal şartlardan etkilenmeyi engelleyip güvenli bir ortam yaratarak bol çeşitli ve zamandan verimli bir alışverişin huzurlu ve sürekli yapılmasına olanak sağlar. Satın alma davranışlarını etkilemek ve kontrol etmek ile tüketimde verimliliği arttırmak için akılcılaştırma üzerine oluşturulan AVM’ler, satıcıya daha fazla verimlilik sağlarken tüketicie yeni fırsatlar sunar. Tüm bu gelişmeler sonucu tüketim toplumunda alışveriş merkezleri tapınaklar, markalar ikonlar, reklamlar ise dinsel törenler hâline gelmiştir. Alışveriş merkezleri toplu ürünlerin ve çeşitlerin bulunduğu sosyalleşme mekânları olarak görülmektedir. İnsanlarla bir arada olabilmek ve vakit geçirmek önemlidir. AVM’nin ilk örneği **1988**’de açılan İstanbul’daki **Galeria**’dır.

Kitle İletişim Araçları ve Reklamcılık: Üretim ile tüketim arasındaki denge ve sürekliliği sağlamak görevi reklamlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Reklamcılık, toplumun tüketim ağırlıklı bir kültüre doğru yöneltmesindeki etkisi ile tüketim toplumlarının vazgeçemedikleri bir kurum hâline gelmektedir. Bu konudaki gelişmeler dönemler hâlinde şöyle özetlenebilir:

a. Dünya Savaşları öncesi dönem (kitle iletişimi öncesi ortam): Fordist dönemi içerir. **Marconi**’nin **1895** yılında radyoyu buluşu yayıncılık sektörünü değiştirmiştir. **Londra**’ da ilk örneklerini vermeye başlayan ev tiyatrosu ile ses ve görüntü veren televizyon (TV) ve ona eklenmiş radyo ile günlük olayları görme ve duymayı gerçekleştirmiştir.

b. Reklam ve kitlesel satışın geliştiği 1950-1990 dönemi: Kitlesel izleyicilerin oluştuğu ve varlıklı ya da yoksul herkesin TV, radyo ve gazetelere ulaşabildiği bir dönemdir.

c. Büyük dönüşüm yıllarının habercisi 1990’lı ve özellikle 2000’li yıllar: Birebir iletişim, doğrudan satış, internetin ve WEB’in gelişmesi gibi teknolojik yenilikler olmaktadır.

Ambalaj Teknolojisi ve Marka: Ambalaj; ürünün kalitesinin korunmasını ve taşınabilmesini kolaylaştırmasının yanında alışverişini teşvik edici işlevi de son dönemlerde gelişmiştir.

Tüketici Kredileri: Başta teknolojik gelişmeler ve bankacılık olmak üzere birçok alanda tüketicilere yönelik

kredi kolaylığı getiren kredi kartı kullanımı, 20. yüzyılın son çeyreği ile 21. yüzyılın başlarında tüm dünyada yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Ev Hanesinin Tüketici Olması: Aile içerisinde, ihtiyaçları karşılaması için yapılan üretim ve sonucunda tüketim yerini parayla gerçekleştirilecek, bir bedel ödenerek yapılacak tüketime bırakmaktadır.

Kamu Alt Yapı Yatırımları: Günümüzde kentler arası olduğu kadar kent içi rekabet de yeni, farklı, bilinmeyen netliklerle dolaşan harcama gücüne hitap etmeye çalışıyor. AVM'ler, yollar, kent mimarisi, kent mobilyaları, eğlence parkları, tüketim toplumunun gelişmeleri olarak adlandırılabilir.

Tüketici Örgütleri: Özellikle demokratik ülkelerde tüketicilerin kurdukları politik ve sivil toplum olarak örgütlenmenin varlığı kendini hissettirmektedir.

Tüketim Toplumuna Yönelik Eleştiriler: **a. Sol siyasal düşünceye göre,** tüketimin emek ve işçi sömürsüne dayandığı öne sürülür. Dünyada oluşan eşitsizlik, sevgisizlik, güvensizlik gibi olguların sebebinin, tüketim toplumunda oluşan bencillik olduğunu ve bu durumun kapitalizmin tüketimi körüklemesinden, arzuları yönlendirirken sahte ihtiyaçlar yaratarak bu durumu sürekli hâle getirmesinden kaynaklandığı ileri sürülür. **b. Üst kültür ve aristokrat anlayışa göre,** kitle tüketimi ve onun yarattığı tüketim kültürü, basitliğe ve ortalama zevklere hitap eder. Bu durumun toplumsal gelişmeye ve bireyin üst kültüre sahip olmasına hiç katkısı olmaz. Vasatlaşma ve zevksizleşmenin yaratıldığı, popüler kültürün egemenliğinin her tarafı sardığı ve özellikle **kiç (kitch)** ürünlerin her yanı sardığı bir tüketim toplumu olduğu eleştirisi yoğun biçimde sürmektedir. **c. Tüketim tutkusunun insanları manevi değerlerden uzaklaştırdığı ve ahlâksızlığı yaygınlaştırdığı düşüncesine göre,** gelişmiş ülkelerin ya da varlıklı sınıfların tersine, onlara öykünerek gelişmekte olan toplumlar ve sosyal sınıfların ihtiyaçlarından fazla tüketmeleri sosyal, kültürel ve ruhsal sorunlar yaratmaktadır. **d. Gelişmiş Batı türü bir tüketim biçiminin gelişmekte olan ve gelir dağılımının adaletli olmadığı ülkelerde, kaynak israfına ve toplumsal çalkantılara neden olabileceği öne sürülür.** Tüketim toplumunun aşırı, israfa varan ve sorumsuzca yapılan tüketimin gerçekleştirildiği bir toplum yapısı olarak anlaşılması yaygın bir durumdur.

Yeni Bir Tüketim Toplumu Oluşumu: Sürekli artan ve çeşitlenen bir tüketim ile dünya refahı anlayışı değişmektedir. Sahip olma arzusunu ve tüketimi sınırsız bir biçimde teşvik etmenin sürdürülebilir olmaması bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. **Bilinçli tüketici;** •Kendine olan güveni artmış kişidir. •İyi bilgilendirilmiştir. •Tercihler bağımsız ve tutarlıdır. •Pasif değildir ve tüketim ile ilgili konulara dâhil olmayı ve kontrol etmeyi istemektedir. •Pazarda daha çok yer almakta ve görünmektedir. •Sosyal medya ile "tüketici, özgürlüğünü ve egemenliğini" hüküm sürmektedir.

Sorumluluk ilkesi sadece üreticinin değil tüketicinin de ilgi alanında. Güçlenen tüketici bu sorumluluğunu yerine getirirken, üreticileri de sorumluluk içinde hareket etmeye yöneltten bir şef konumuna geliyor. Tükettiği ürünlerin nerede, nasıl ve hangi özelliklerde üretildiğini bilmek isteyen, tercihini sorumlu davranışlar lehinde kullanarak bu üreticileri ödüllendiriyor; diğerlerini de satın almayarak, tüketmeyerek cezalandırıyor.

Küresel Kriz ve Sonrası: Son küresel kriz ile birlikte dünyada yeni bir tüketim bilinci gelişiyor. Dünya savaşları sonucu oluşan gelişmelerle birlikte ortaya çıkan refah toplumu ve bolluk ekonomilerinde tutumluluk terk edilmeye başlanmış ve anlık hazlar, tatminler yaratmaya aracılık eden tüketim ön plana çıkmıştı. **Küresel kriz tüketim alışkanlıklarını ve tüketime yönelik alışkanlıkları, davranışları değiştirmektedir. Yeni Tüketici denilen olguda, "tasarruf", "sadelik", "kendilik", "etik", "başkalarına duyarlı olma", "adil ve etik ticaret" ile "insanlara ve çevreye özen gösterme" gibi değerler ön plana çıkıyor.**

ÜNİTE 8: Değişen Çalışma Kültürü: Giriş: Çalışma kavramının etimolojisi, pre-modern toplumlarda, çalışmaya yüklenen anlamlar konusunda oldukça önemli ipuçları vermektedir. Örneğin batı dillerinde çalışma anlamına gelen **"travail"**, Latince işkence aleti olan **"tripalium"** dan türemiştir. Yine Romalıların çalışma için kullandıkları **"labour"** (ya da **labor**) sözcüğü de **"zahmet", "yorgunluk", "acı", "ıstırap"** gibi çağrışımlara

sahiptir. Yani çalışmak bir tür ceza olarak görülmektedir. Azeri Türkçesinde çalışmak yerine “işlemek”, Kırgızistan’da da “emgeg” (yani emek) sözcüğü kullanılmaktadır. “Emek” sözcüğü de yine Batı dillerine bezel biçimde, “sıkıntı”, “zahmet”, “yorgunluk” anlamına gelmektedir. Ancak zamanla, gerek Batı dillerinde gerekse Türkçede çalışma kavramına farklı anlamlar yüklenmiştir. Neyin çalışma sayılacağı, bu hareketin gerçekleştirildiği, özel toplumsal koşullar ve bunların nasıl yorumlanacağı ile alakalıdır. Belli bir hareketin, çalışma, boş zaman, ikisi birden ya da hiçbiri olarak yapılması, var olan zamansal, mekânsal ve kültürel koşullarla sıkı sıkıya ilişkilidir. Çoğu sosyolojik araştırma, çalışma kavramı ile ücretli çalışmayı kasteder. “Çalışma”, en geniş anlamıyla kullanılmaktadır. Yani “insanın yarar sağlamak amacıyla aklı, elleri, alet ve makine yardımıyla madde üzerinde uyguladığı ve sonunda insanı etkileyerek onu değiştiren eylemlerin tümüdür”.

“Haz ilkesinin karşıtı” bir anlam ifade eden çalışma kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için, boş zaman kavramı ile aralarındaki farkın ortaya konulması gerekir. Çalışma, gerginlik, çaba, gayret ve zahmet içerir oysa boş zaman çabasız, rahat ve zevk vericidir. Çalışma, zorlama ve zorlukla yapılır oysa boş zaman zorlamasız ve varoluşu sürdürmek için zorunlu değildir. Çalışma bir amaca yönelik bir araç olarak görülür oysa boş zaman kendi içinde bir amaç olarak kabul edilir. Çalışma diğerleri için harcanmış zamandır oysa boş zaman insanın kendi zamanıdır. Çalışmanın toplumsal olarak yararlı ve toplum için zorunluluk olduğuna inanılır oysa boş zamanın tadı bireysel olarak çıkartılır. Çalışma, ödüllendirilir oysa boş zaman kendi kendinin ödülüdür ve kendi kendini tatmin eder. Çalışma sıklıkla rutindir. Buna karşılık boş zaman bir özgürleşme veya tatildir, rutinden özgürleşmeye ve kendi içinde seçim yapmaya imkân sağlar. Endüstriyel çalışma başkalarının örgütlenir, sıkı sıkıya programlanmış ve saatler tarafından düzenlenmiştir oysa boş zamanda, insan işvereninden, zamanlamadan, programlardan ve sistematikleştirmelerden kurtulmuştur. Çalışmayı, oyun ya da sanat gibi başka hoş giden uğraşlardan ayırt etmenin en iyi yolu, zorunluluk ilkesidir.

Pre-Modern Toplumlarda Çalışma: “Çalışma” ya da “çalışma etiği” modern çağın bir kavramıdır. Pre-modern toplumlarda günümüzdeki anlamıyla bir çalışma söz konusu değildir ve pre-modern insan Sombart’ın deyimiyle “doğal” bir insandır. Bu toplumlarda ekonomik faaliyetler, sadece var olmak için yeterlilik ilkesine göre düzenlenir; çiftçiler ya da zanaatkârlar çalışmaya, sadece “geçim”lerini sağlayacakları bir gözle bakarlar ve daha fazla da bir şey beklemezler. Buna karşılık iktisadi yaşam, atadan kalma usullerle, geleneksel kurallara göre biçimlenir. Öte yandan “çalışma” düşünürler arasında özellikle Antik Çağ’da köle “sınıfına” özgü “aşağılık” bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Çünkü çalışma bir “zorunluluk” gereği “beden üzerinde bir denetim” kurma sürecidir. Oysa Antik Çağ’da “zorunluluk” ve “özgürlük” bir birinin karşıtı kavramlar olarak değerlendirilmiş ve özgür insanların zorunlulukların kölesi olamayacağı vurgulanmıştır.

Romalılar ise Antik Çağ düşünürlerine göre çalışmak konusunda nispeten daha ılımlı görünseler bile özünde, onlarda da modern çağa özgü çalışmaya yönelik olumlu tutum mevcut değildir. Onlar, soylu ve özgür meslek olarak sadece tarım ve askerliği kabul ederler. Buna karşılık bütün yurttaşlar geçimlerini sağlamak için, yasal olarak kölelere özgü hiçbir “aşağılık iş” (meslekleri böyle tanımlıyorlar) yapmak zorunda kalmıyorlardı. Çicero’nun şu sözleri Romalıların görüşlerini yansıtmaları açısından önemlidir: “Ticaret ne üretebilir namusuyla? Dükkân adını taşıyan hiçbir şey dürüst bir insana yaraşmaz. Tüccarlar, yalan söylemeden kazanç elde edemezler oysa yalandan daha utanç verici ne vardır! Öyleyse emeklerine ve zanaatlarına aşağılık bir şey gözüyle bakabiliriz. Çünkü her kim ki emeğini para karşılığında verirse, kendini satmış ve köle durumuna düşmüş olur”. Çalışma, modern çağda endüstrileşme sürecine paralel olarak toplumsal yaşamda merkezî bir önem kazanmıştır. Pre-endüstriyel toplumların “doğal insan”ı için, çalışma geçim için yapılan bir süreçtir ve asla “toplumsal bütünlük” unsuru olmamış ve sadece “özel alan” a hapsedilmiştir. Bir diğer ifade ile Püritanizmin (Tabaloda bk. Calvinizm) öncesinde “boş zaman” (leisure) olumlu karşılanmış, buna karşılık “çalışmak” olumsuz değerlendirilmiş ya da modern çağdaki anlamıyla asla yüceltilmemiştir.

Tablo 8.1

Antik Yunan, Roma, Erken Hristiyanlık ve Calvinizm'de Çalışma ve Boş Zaman Anlayışları.

	Çalışma	Boş zaman
Dönemler		
Antik Yunan kültürü	Olumsuz	Tefekkür
Roma kültürü	Amaçları gerçekleştirmek için gerekli	Daha çok çalışmak için dinlenme
Erken Hristiyanlık	İnsan ihtiyaçları için gerekli	Boş zaman: Tanrının tefekkürü
Calvinizm	Cennete “seçilenler” arasına girebilmek için bir araç	Serbest zaman: Tembellik
E. E. Bear, The Sensitive I, John Wiley&Sons,Inc., 1975, s.18’den dönüştürülmüştür.		

Endüstriyel Dönüşüm ve Püritan Çalışma Kültürü: Püritan Etik: Kapitalist/endüstriyel düzeninin gelişimine paralel olarak büyük miktarlarda işgücü gereksinimi ortaya çıkmıştır. Oysa pre-endüstriyel toplumun “tembel” insanı, yaşayabileceği kadar kazancın peşindedir. Kapitalist girişimcinin fabrikasını çalıştırabilmesi için ise daha fazlasına gereksinimi vardır. **Weber**, “Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu” adlı çalışmasında ortaya attığı tez, yayımladığı tarihten itibaren, lehte ve aleyhte geniş yankılar uyandırmıştır. Protestan etik tezinde, kapitalizmin gelişimindeki psikolojik koşulların etkisini araştırmaktadır. Ancak 16 ve 17. yüzyıldaki genel siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullarda dikkate alınmalıdır.

Püritanizmin Eleştirisi: Endüstriyel gelişme süreci açısından, oldukça olumlu işlevler gören püritan, farklı açılardan yeniden sorgulanmaya başlamıştır. **Lafargue**, kapitalist toplumda çalışmayı, her türlü düşünsel yozlaşmanın ve organik bozukluğun sebebi saymıştır. Makineyi ise insanları aşağılık ve ücretli işlerden kurtaracak, ona boş zaman ve özgürlük verecek bir “Tanrı” olarak değerlendirmiştir. **Russel**, çalışma ya da iş ahlakını, kölelerin ahlakı olarak yorumlamış ve modern dünyanın köleliğe ihtiyacı olmadığını belirtmiştir. **Marcuse, Habermas, Horkheimer ve Gorz** öte yandan da post-modernite tartışmaları çerçevesinde püritanizmin bir parçası hâline gelen rasyonelleştirme sürecine yönelik son derece geniş, eleştirel bir literatür oluşmuştur.

Püritanizmin Düşüşü ve Hedonizmin Yükselişi: Püritan iş etiği konusuna **D. Bell** ve **C. Lasch** gibi neo-muhafazakâr düşünürler farklı bir açıdan yaklaşmaktadırlar. Giderek hâkimiyetini daha çok artıran “tüketim toplumu”, **D. Bell**’in ifadesiyle, “gündüz püritan, gece playboy” tipini yaratmıştır. Kapitalizmin kitle üretimi ve kitle tüketimi, hedonist bir yaşam biçimi pompalamaktadır. Çalışmak ve başarmak gibi püritan değerlerin yerine, artık, nasıl harcamalı, nasıl eğlenmeli tarzındaki normlar öne geçmeye başlamıştır. Bugün “çalışma toplumu”ndan (the society of work), “boş zaman toplumu”na (the society of leisure) doğru gidildiğine dair yaygın bir inanç vardır. **Baudrillard**’a göre, endüstri toplumunu simgeleyen makinenin yerini, post-endüstriyel toplumda, eğlendirici, ancak çoğu zaman faydası olmayan şey anlamına gelen, “gadget” almıştır.

Post-Endüstriyel Dönüşüm, Püritanizm ve Yeni Çalışma Kültürü: Geçmişte modern/endüstriyel toplumların tanımlanmasında, geleneksel tarım toplumlarının referans noktası olarak kullanıldığı şekilde, bugünde post endüstriyel toplumları tanımlarken, modern/endüstriyel toplumlar kullanılmaktadır. **Bell, Masuda ve Tofşer**’e göre, post-endüstriyel toplum farklı paradigmalara dayanmaktadır. Endüstri uygarlığında üretim sürecinde stratejik unsuru olan endüstriyel mal üretimi yerini, bilgi üretimine bırakıyor. Dolayısıyla endüstriyel mal üretimine göre ve mavi yakalı işgücüne göre oluşturulmuş, “bilimsel yönetim” ilkeleri ya da “akılcı bürokratik” yönetim kuralları geçmişteki işlevlerinin tam aksine, teşvik edici değil, ayak bağı hâline gelmektedir. Özellikle mikro elektronik alanındaki gelişmeler, beden işi yapan işgücüne duyulan gereksinimi büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Önümüzdeki dönemde muhtemelen giderek artan biçimde zihin işleri de bilgisayarlar tarafından yapılacaktır. Yine yapılan bir başka tahmine göre 2000’li yıllarda şimdiki işgücünün ancak beşte biri iş bulabilecektir. Bu durum toplumda ve çalışmanın felsefesinde de değişiklikler yaratacaktır. Aslında bu değişim şimdiden başlamış ve püritan etik bu çağın ethos’u olmaktan uzaklaşmıştır. Çalışma disiplini gerilemeler olurken, boş zaman etkinliklerinde şimdiye değin görülmedik düzeyde artış ortaya çıkmıştır. Özellikle geleneksel bazı işler tümüyle ortadan kalkarken, ortalama çalışma sürelerinde de kısalma

ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık ortaya çıkan yeni meslekler ise tümüyle bilgi yoğun ve yaratıcılık gerektiren mesleklerdir. **Hage ve Powers** gibi bazı yazarlar, rasyonel püritanın endüstri toplumunun kişilik tipini temsil etmesine karşılık, “yaratıcı ve birleşik benliğe” sahip insanın post-endüstriyel toplumun kişilik tipini oluşturacağını iddia etmektedirler.

Hedonizm, Tüketim Toplumu, Narsisizm ve Eleştirel Söylem: Bauman’a göre, **“üreticiler toplumu”**ndan, **“tüketiciler toplumu”**na, yani çalışma etiğinin yol gösterdiği bir toplumdan, tüketim estetiğiyle yönetilen bir topluma geçiyoruz; tüketim toplumu ve seri imalat artık kitlesel emek gücüne ihtiyaç duymuyor ve bir zamanlar **“yedek sanayi ordusu”** olan yoksullar şimdi **“defolu tüketicilere”** dönüşüyor. Tüketimin yeni dünyanın ideolojisi hâline geldiği sıkça dile getirilmektedir. Her ne kadar “Daha fazla tüketim daha fazla üretim ve bu da daha fazla refah demektir.” şeklinde düşünenler olsa da tüketimin, insanın özgürlüğünü elinden aldığını, başkalarına bağımlı kıldığını, gerçek mutluluk ve refahın nesne tüketiminden geçmediğini ve tüketimin insanın yabancılaşmasındaki en önemli unsur olduğunu ileri süren görüşler de vardır. **Narsisizm**, püritan karşıtı **hedonist** tüketim toplumun, temel karakteristiklerinden biri haline gelmiştir. Aslında narsisizm psikanalizin alanına giren bir kavram ancak sosyolog C. Lasch **“Narsisizmin Kültürü”** çalışması ile bunun kültür boyutunu ön plana çıkartmıştır. Lasch’ın kuramı temelde, Freud’un analizlerine dayanır. Freud’a göre, narsisizmin iki ayırt edici özelliği vardır. Bunlardan birincisi megalomani, diğeri ise ilgilerinin dış dünyadan yani insanlardan ve şeylerden uzaklaşmasıdır.

Günümüzde seküler toplumlar daha çok hedonist ve şimdi merkezli olmakta ve boş zaman etkinlikleri daha çok öne geçmektedir. Kapitalist üretimden tüketime doğru geçiş, insanları yeni sosyal davranış kalıpları geliştirmek zorunda bırakıyor. Lasch, püritan çalışma etiğinin karşında ağırlık kazanan narsistik kültürünün özellikleri şu başlıklar altında inceliyor: **Tarihsel zaman duygusu geriliyor:** Narsistler, sadece şimdide, şimdi için yaşarlar. **Terapi Duygusu:** Narsistler, terapistleri, kendini kontrol, anlam ve sağlık için kullanılır. **Siyasetten kendini düşünmeye:** Siyasal teoriler, sorunlar ve çatışmalar önemsizleşmiştir. **İtiraf ve karşı itiraf:** Yazarlar ve diğerleri, eleştirel düşüncelerden ziyade, kendini açıklama yoluna gitmektedirler. **Boşluk içinde olmak:** Psikolojik huzur, anlam ve bağlılık olmaksızın insan, iç boşluğa düşmektedir. **Özel hayata çekilmenin (privatism) eleştirisi:** Şöhret için kendini sömürü, başarısızlıktan kaçınma, her derde deva konular, insanların, sosyal problemleri kişisel problem olarak tanımlamalarına yol açıyor. **Narsist**, kendi kurallarını kendi koymayı seven asosyal bir kişiliktir. Geleceği düşünmek yerine günlük mutluluklar ve çıkarlar arar. Bu çıkarlar uğruna alabildiğine ihtiraslı bir tutum takınır. Geleceğe de geçmişe de ilgisi yoktur; geçmiş, olumsuz anıları ile yüzleşmek istemez.

Artık hâkim anlayış püritanın (ve dolayısıyla akılcılığın) öldüğü ve kökleri Romantiklere ya da Nietzsche’ye kadar giden, duyularını öne çıkartan, yaratıcı insan tipine ilginin arttığını görüyoruz. Nitekim post-endüstriyel dönüşüm sürecini yaşayan ülkelerde, eğitimde en çok vurgu disipline değil yaratıcılığa yapılmaya başlanmıştır. Püritan etik, post-endüstriyel dönüşüm sürecinde geçmişte gördüğü işlevlerin tam aksine ayak bağı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Oysa daha önce de belirtildiği şekilde pre-kapitalist ya da pre-endüstriyel değerlerin baskın olduğu ülkelerde temel sorun, püritan etik ve onun sonuçları olan disiplin, çok çalışma, aşırı rasyonelleşmenin varlığından değil, tam aksine yokluğundan kaynaklanmaktadır.